

LOVRO ·
KU HAR ·
PREŽIHOV ·
VORANC ·

5

ZBRANA
DELA
SLOVENSКИH
PESNIKOV
IN
PISATELJEV

LOVRO KU HAR-PREŽIHOV VORANC

ZBRANO DELO

Peta knjiga

DOBERDOB
VOJNI ROMAN SLOVENSKEGA NARODA
3. DEL (LEBRING) IN 4. DEL (JUDENBURG)
DODATEK

1969

Prežih je zelo zavzet in oster. Plamenčeva ocena ni, kakor piše, »niti literarno niti politično pravilna« in je »omejena, zgrešena — pamfletistična«. Pisatelj se je torej zgledoval pri življenju in predvsem zavračal »šematiste«, kakor imenuje ljudi iz lastnega političnega gibanja, ki bi se celo zgražali, če bi objavil svoj spis z določenim namenom v »Mladiki«. Vendarle ni bil ravnodušen do vprašanja o idejni usmerjenosti svojega pisanja, saj piše ob črtici *Prvi spopad*: »Ne vem, kako se mi je posrečila smisel in tendenca. Nisem hotel biti preveč geometričen s tendenco. Da bi mogoče to bolj prišlo do izraza, bi se ji moglo dati drugo ime. Mogoče ‚Mehani-zacija vasi‘ ali slično.« (PrZ, 33—34.)

Tudi iz tega povzemamo, da ni bil ravnodušen do doktrinarnega presojanja umetnosti, še več, sam se ni ravnal ob zahtevi po očitni tendenci v svojih stvaritvah, temveč je črpal iz osebnega doživljanja in mu je le-to pomenilo temelj pisateljske izpovedi. Ko je prebral Kranjčev roman »Do zadnjih meja«, ocenjuje delo tudi s političnih vidikov, saj ugotavlja, »da figura poslanca ni v pravem razmerju z našimi figurami«, a Kranjec je vendarle »družbo, ki ga obdaja... dobro naslikal« (PrZ, 54). Glede na doslej znano gradivo smemo sklepati, da se je predvsem zavedal osnovnega vira svoje ustvarjalnosti. Takole razlaga F. Kozaku: »Kar pride iz mene, pa pride, včasih bo prišlo kaj slabega, a semintja bom napisal *nevede* [podčrtal pisec opombe] kaj boljšega.« (PrZ, 56.)

Čeprav pisatelj leta 1938 za dvajseto obletnico konca prve svetovne vojne še ni mogel pripraviti svojega vojnega romana (glej zunanjo genezo v ZD IV), mu je to obletniško leto prispevalo nekaj novih pobud, in to ni bil samo prispevek Vlada Vodopivca »Slovenski uporniki« v »Sodobnosti« 1938 (št. 7—8, str. 289—293). Tudi avtor uvodnika v »Sodobnosti« je povedal (pisecu opombe 2. oktobra 1967), da se je v zvezi s svojim člankom obrnil na dr. Toneta Jamarja, ki je že dalj časa zbiral gradivo o uporih slovenskih vojakov. Iz tega arhiva je zatem oskrbel prepise urednik Ferdo Kozak, ki je v V. Vodopivcu omenil, da bodo prišli prav človeku, ki piše o tem uporu roman.

V Prežihovi zapuščini na Prežihovem vrhu se je ohranila pola pisarniškega formata: tri in pol tipkane strani iz omenjenega gradiva, in sicer: prepis pisma bivšega vojaka 17. pešpolka Ivana Kavčiča, mizarja iz Dolenjega Logatca, stanujočega v Rožni dolini 105, naslovljeno na dr. Jamarja (polovica prve strani); prepis članka Judenburg iz »Avtonomista« (glasila Združenja slovenskih avtonomistov, Ljubljana, 9. junija 1923, št. 25, str. 1—2 — ena stran) in prepis članka Eda Delaka »Zadnji trenutki judenburških žrtev« (»Slovenski narod«, 15. maja 1923). Ker je Voranc redno prebiral dnevno časopisje, je vsekakor v tem letu prebral tudi v »Jutru« (25. maja 1938, št. 120, str. 3) članek Jurija Jančarja »Spomin na junaka Hafnerja«, zatem uvodnik »Judenburg in Praga«, glosa »Judenburg 1918« (»Jutro«, 15. maja 1938, št. 1, 3, 9), nato (22. maja 1938, str. 3) poročilo »Zadnja pot slovenskih upornikov v Judenburgu« in v kulturnem pregledu recenzijo »Davorin Ravljen: Črna

vojna« (25. maja 1938). Hkrati je v tem času »Jutro« v vrsti člankov obravnavalo tudi radgonski upor. Vsekakor je prebral Prežih Ravljenovo »Črno vojno«, manj verjetno pa je, da bi vedel za »Kroniko slovenskih mest«, 1935, št. 3, 4, z Ravljenovim zapisom pogovora z Edom Delakom in drugimi sporočili ob priložnosti prepoka judenburških žrtev.

Predzadnje stopnjo v notranjem razvoju *Doberdoba* označuje obletniško leto 1938 z nekaj članki, posvečenimi judenburškemu uporu, in izidom slovenskega pripovednega dela Davorina Ravljena »Črne vojne« z opisom upora. Vendar se Prežih z izjemo teh opozoril in hkrati tako pridobljenega gradiva, s svojim vojnim romanom še ni ukvarjal, saj je tisti čas predvsem pisal *Požganico*. Šele na kraju naslednjega leta je začel preurejati *Doberdob* in je do začetka marca 1940 pripravil že pet poglavij (glej opis zunanje geneze romana v ZD IV). V tem času je mislil, da bo njegovo delo hitreje napredovalo, saj piše: »Cela stvar bo nekako koncem aprila gotova — če me ne bi ovirale nepredvidene stvari.« Želi si tudi urednikovo mnenje o poglavju, ki ga je poslal »Sodobnosti« (PrZ, 51).

Prežih se je zatem predvsem posvečal pisanju *Doberdoba*, saj se na roman izgovarja 19. junija 1940, ker ni obširneje obdelal novele *Trije posvetnjaki* (PrZ, 51). Oddal je že tri dele in upa, da jih je urednik že prejel. Vendar pri sporočilu, da *urejuje* (podčrtal pisec opombe) zadnji del *Judenburga*, omenja, da mu »kar dobro gre«. Do dogovorjenega roka (15. julija) bo delo opravil, kakor želi založnik. Predvsem ga zanima, kaj misli urednik o tretjem delu *Lebringu*. Zdi se, da je pisatelj negotov ob tem delu svoje stvaritve — ob delu, v katerem je prešel v širše zasnovani roman. O *Judenburgu* piše, da ga »ni lahko pisati«, ker mora upoštevati zgodovinske podatke in si ne more izmišljati oseb, ki nastopajo. V primerjavi z njegovimi izjavami o *Požganici*, da je »dejanje romana v glavnem realno«, da so »osebe večinoma realne«, da nastopajo s svojimi pravimi imeni, drugim je imena spremenil, in da je pogovor z generalom Maistrom zgodovinsko resničen ter Malgaj zgodovinska osebnost, se zdi prej navedena Prežihova izjava pretirana (PrZ, 41). Mogoč je samo premislek, da je Prežih dogajanje v Mežiški dolini delno sam doživel, predvsem pa temeljito poznal, in da mu dogodki v Judenburgu niso bili znani niti iz osebne skušnje in jih prav tako ni mogel spoznati iz zadovoljivega pričevanja.

Tudi druge pisateljeve izjave v pismih F. Kozaku dopuščajo vrsto domnev, celo pomislekov, kakor sleherna izjava umetnika o lastnem delu, ki je samo podatek, čeprav vsega upoštevanja vreden v zbiru drugih pričevanj. Takšna je Prežihova izjava: »In ko bi smel te stvari pisati, kakor bi srce želelo.« (PrZ, 52.) Ob tej izjavi je mogoče upoštevati zvezo s pisateljevim pojasnilom v »Opombah za g. urednika«: 5, ki se glasi: »Judenburg« mogoče umetniško peša, toda meni se je zdelo v sedanjem času pokazati nekaj revolucionarnega nauka, kako vstaje ne smejo izgledati. Absolutno sem pa moral poudariti, da se Janezi niso le zaradi kruha uprli, ampak da je bilo poleg spontanitete, vendar tudi nekaj drugega smisla in namena

zraven.« Spet je Prežih podčrtal svoj pedagoški namen, a obenem ni pozabljal stvarnega izhodišča, samogibnih pobud pri uporu slovenskih vojakov.

Iz nadaljnega dialoga med njim in urednikom-svetovalcem na končni stopnji pisanja vzemo, da si je Prežih želel tudi mnenj in nasvetov. V primeru *Doberdoba* je izjavljal, kako smo dolžni dvigniti njihovo dejanje nad poprečje zaradi njihovih žrtev. Hkrati je ugotavljal, da se ne smemo čuditi, »da do danes judenburškega upora nihče ni zgodovinsko preiskal...«, kajti tisti, ki imajo dozdej monopole in možnosti — pač nimajo interesa kopati po tem revolucionarnem materialu«. Vendar dejstvo, da so zgodovinarji kazali premalo zanimanja za judenburški upor, in pisateljeva zadrega glede snovi nista mogli učinkovati samo negativno. Pisatelja bi mogla spodbujati tudi zavest, da razkriva manj znano dragoceno revolucionarno dejanje. Ker je Prežih poznal Prepeluhove spomine, na to smo že opozorili, si tudi s tega vidika razlagamo navedeni očitki. Posebej še zato, ker piše Prepeluh o tem, kako so se »le v posameznih vojaških posadkah pojavili spontani izgredi, ki pa so bili vsi hitro s silo zadušeni«. (A. Prepeluh, Pripombe k prevratni dobi, Ljubljana 1938, str. 55—56 v knjižni izdaji; glej še novejšo polemiko o tem vprašanju: L. Ude — D. Kermavner, »Delo«, 11. maja, 8. in 22. junija 1968.) Prežih razlaga v opombah uredniku, kako je »moral poudariti...«, da je bilo poleg spontanitete, vendar tudi nekaj drugega smisla in namena zraven. Če hkrati pomislimo na izpovedi tistih udeležencev upora, ki so predvsem omenjali glad in željo po vrnitvi domov, kakor to izpričuje članek v »Slovincu« leta 1923, in pisateljevo željo po revolucionarnem pouku — je tudi ta sestavina v idejni zasnovi razumljiva.

Ob pregledovanju Prežihovih spoznanj na stopnji zadnje njegove obdelave romana, kar je imenoval tudi preurejanje besedila, so videti omenjene dileme kot izrazito nova stopnja, ki jo je moral premostiti, ko je končeval svoj vojni roman. Tisti čas njegovega stvarjanja zrcali glede na znano gradivo v veliki meri pisateljevo negotovost, saj pojasnjuje, da bo dopolnilno tretje poglavje sicer oživilo tretji del, a da ga ne bo dvignilo nad drugi del romana. V drugem delu, *Doberdobo*, je pisatelj videl težišče, ki ga ni več mogel in niti ne maral premakniti (PrZ, 57).

Iz njegovih sporočil uredniku in iz »Opomb« k tekstu sklepamo, da je pri končni obdelavi besedila zadel še ob vrsto pomembnih vprašanj. Predvsem je želel ostati zvest zgodovinski resnici, a je obenem hotel »pokazati nekaj revolucionarnega nauka, kako vstaje ne smejo izgledati«. Skoraj kot opravičilo razumemo njegovo pojasnilo v *Opombi za urednika*, kako je moral absolutno »poudariti, da se Janezi niso le zaradi kruha uprli«. Pisatelj še podčrtava: »To naj ostane, kakor sem napisal, kajti to smo danes dolžni storiti judenburškemu junakom.« Končno je hkrati skušal rešiti »vsaj nekaj bratstva in solidarnosti« pri opisovanju madžarskega kazenskega bataljona. In ni želel pisati tako, »kakor je naprimer gospod Ravljen v svoji 'Črni vojni' pokazoval dogodek s strašno šovinistično,

hujškarijo«. V strahu, da bi ne bil krivičen zgodovinski resnici, vprašuje urednika za nasvet v zvezi z jugoslovanskim poslanskim klubom (PrZ, 54). Urednik pisateljeve formulacije v tej zvezi ni popravil (rkp. str. 472, ZD V, 149). V tem sklopu pisateljevih pojasnil vzemo, da je razmišljal o raznovrstnih nadrobnostih, celó o simbolni vrednosti predstavnika slovenskega častniškega zbora Vesevka, ki naj po njegovi zasnovi »reši čast slovenske inteligence«.

Predvsem pa je moral vsaj do neke mere uravnovesiti ves roman in ga preurediti, in to zavedajoč se, da je »težišče vsega položil na 'Doberdob' in ga je zdaj težko prekladati«, kakor je to obrazložil Kozaku (PrZ, 57). Ohranjeni tipkopis je bogato pričevanje o enem izmed temeljnih problemov njegove zadnje redakcije. Preseneča pisateljeva posebna tehnika pisanja. Vseskozi je v besedilu puščal prazna mesta, kamor je kasneje vpisoval imena vojakov. Pri tem je že vstavljena imena po ponovnih pregledih še črtal, nekatera celó trikrat, in nadomeščal z drugimi. Kakor smo opozorili, je znatne dele besedila pretipkoval (stroj je domač, saj so šumevci s kljukicami), in to: ves prvi del *Črne vojske*, drugi del *Doberdoba* do sedmega poglavja, tretji del *Lebringa* do četrtega poglavja in ves četrti del *Judenburga*. Od naštetega tipkanega besedila se ni ohranila z roko pisana podloga, vendar pa ima tudi že tipkopis puščena prazna mesta in vstavljena imena vojakov.

Čeprav domnevamo, da je napisal glavnino po novi zasnovi že leta 1936/37, saj sam izjavlja 19. junija 1960: »Zdaj urejujem [podčrtal pisec opombe] zadnji del 'Judenburg'...« (PrZ, 52), in je že takrat pri opisovanju dogajanja v *Lebringu* zbral glavne junake judenburškega upora — je vendarle pri obdelavi opravil nekaj že zunanje vidnih sprememb prav z razporejanjem njihovih imen: Toneta Hafnerja, Karla Možine, Lojzeta Štefaniča, Josa Davtoviča, Lojzeta Roglja, Franca Grahovine, Janeza Gruma in drugih manj znanih imen.

Že pri pregledu *Črne vojske* (tipkopis) opazimo, da je pri opisovanju, kako se seznanja Amun z novimi tovariši v novem okolju, v puščeno prazno mesto najprej vpisal Možina Karel, zatem to ime prečrtal in ga nadomestil s Štefanič Alojz (16—18; strani po rokopisu). Zatem je ime Štefaniča (24) že vtipkaval v puščeno prazno mesto. Očitno se pisatelj na stopnji, ko je že predeloval prvih pet poglavij, od konca leta 1939 do marca 1940, še ni povsem odločil za razmestitev svojih junakov. Na to dejstvo opozarja tudi J. Rotar v zvezi s spremembami imen pri primerjavi med natisnjem petim poglavjem v »Sodobnosti« in v romanu. Roglja je nadomestil enkrat z Možino, drugič s Štefaničem (PrZ, 266). Spreminjanje imen je usklajeval z ravnjanji, značaji, predvsem pa je tako ustvaril drugačno hierarhijo svojih junakov. Da bi ponazorili ta pisateljev postopek, bomo s puščico na nekaj primerih označevali spreminjanje imen. Predvsem smo izbrali primer Štefaniča, ki ga je s tem postopkom na tej zadnji stopnji pisatelj pomaknil v ospredje, kot osebo, ki vseskozi povezuje roman in se v nekem pomenu razraste v glavnega junaka; pisatelj mu je v takšni obliki, če je dovoljena pris-

podoba — predal štafetno palico iz Amunovih rok, iz rok vojaka, ki pobegne in ki ima mnogo Prežihovih avtobiografskih potez. Tako je pisatelj črtal in spreminjal imena: Rogelj → Grahovina → Možina; Štefanič → Demark → Grum (59); Amun in puščeno prazno mesto → Amun, Možina → Amun, Štefanič (61); Rogelj in Grahovina (tipkano) → Štefanič in Demark → Demark in Fajdiga → Demark in Grum (61); Grahovina in Rogelj → Štefanič in Demark (62); Grahovina → Štefanič (64—65); Grahovina → Možina → Štefanič (75); prazno mesto → Grum, Štefanič (81); Rogelj → Štefanič (84); prazno mesto → Štefanič (87, 89); prazno mesto → Demark → Grum → Štefanič (90); prazno mesto → Amun → Grum → Štefanič (91); prazno mesto → Štefanič (87, 89, 92, 96, 102, 109, 112, 114—119, 123, 127, 139—141, 145, 148). Tudi pri *Doberdobi* je nadaljeval svoj postopek in predvsem vpisoval na puščeno prazno mesto ime Štefanič (160, 162, 170, 173, 175, 189, 200, 203, 206—207). Omenili smo, da je enako metodo uporabljal tudi za druge judenburške junake. Tako je dosegel, da je v prvem in drugem delu postavil v ospredje Štefaniča, medtem pa so drugi uporniki: Možina, Rogelj in Grahovina, postali epizodne osebe, nadomestil jih je deloma z imeni izrecno literarnih likov: Demark, Palir, pa tudi z imeni manj znanih vojakov, udeležencev judenburškega upora — npr. Grum.

Prežih si je ustvaril s pomočjo omenjenih sprememb pri imenih (opozorili smo, da tega ni opravil mehanično) notranje vezi med prvima in drugima dvema deloma, saj npr. uvede Davtoviča že v tretjem poglavju *Doberdoba*, Hafnerja v *Lebringu*, prav tako postavi v zadnjem poglavju tega dela v ospredje Možino kot bivšega ruskega ujetnika; temu vojaku je najprej po eni izmed prejšnjih zasnov namenil vidnejše mesto, kakor tudi Dunajčanu Grahovini, ki ga uvede po opravljenih spremembah šele v *Judenburgu*. Tudi vojak Janez Grum, ki ga uvede že v prvem delu (24), pridobi s spremembami pomembnejše mesto, saj je v določenem delu *Lebringa* Prežih izčrtal zato ime Možina (325—328 itn.).

Če je pravilno sklepanje, da je razširjeno zasnovo napisal že na Dunaju, je spremembe, ki smo jih skušali označiti, pobudilo novo gradivo. Vendar nimamo dokazov, od kod Prežihu podrobnejši podatki o judenburških junakih pred letom 1938. Dopuščamo sicer domnevo, da se je seznanil s člankom Eda Delaka že leta 1923, da se je pogovarjal o uporih tudi s soudeleženci, čeprav nam je J. Križaj (glej str. 249) samo deloma pritrdil.

Medtem ko se je prepis članka »Zadnji trenutki judenburških žrtev« (»Slovenski narod«, 13. maja 1923) ohranil v pisateljevem arhivu, zbudi zanimanje tudi še uvodnik »Judenburške žrtve« v »Slovenskem narodu« 10. maja 1923. Ob pomanjkanju drugega zgodnjega gradiva pomenita omenjena članka pomemben vir in ju zato ponatiskujemo, in sicer uvodnik z izpuščenim splošnim delom in drugi članek v celoti:

JUDENBURŠKE ŽRTVE... Ustavimo se na oni postaji te križeve poti, kjer so omagale judenburške žrtve. Slovenski častnik, ki je

služil takrat pri 17. pešpolku in je bil priča tega žalostnega dogodka, pripoveduje:

Vojna je bila izsesala stari Avstriji malone že vse moči. Kakor ranjena zver se je zvijal mehanizem monarhije v zadnjih utripih, zbiral je svoje omagajoče sile in skušal na vse mogoče načine preprečiti katastrofo, ki se je bližala kakor nevihta v poletni vročini. Čutili smo, da se politična atmosfera zgoščuje, videli smo oblake, ki so se zbirali na obzorju, in s pritajeno sapo smo pričakovali, kdaj se podre to, kar je bilo gnilo že dolga leta. Vojaška oblast je v skritem strahu pred to nevihto zbirala vse, kar je bila zapustila štiriletna vojna. Z največjim naporom se ji je posrečilo sestaviti nov, po številu 41. pohodni bataljon, ki je obstojal večinoma iz mladih, komaj 18-letnih fantov in vojnih ujetnikov, ki so jim takoj po povratku iz Rusije stisnili v roke orožje in jih oblekli v vojaško suknjo. Pri dopolnilnih četah pa so služili stari onemogli možje ali pa komaj ozdraveli ranjenci, ki so bili že večkrat na bojnem polju. Duh, ki je vladal takrat med slovenskimi fanti, ni obetal Avstriji nič dobrega. Nesmiselno prelivanje krvi, tisoči mladih življenj, ki jih je požrl nenasitni nemški militarizem, pobijanje lastnih interesov, beda in pomanjkanje doma, nezadostna hrana in druga oskrba pri vojaki, vse to je vplivalo na moštvo, ki je postajalo od dne do dne bolj nezadovoljno. To iskro, ki je tlela skrivaj med našimi fanti 17. pešpolka, sta z vso vnemo podpihovala dva rojaka, korporal Hafner in Možina, ki se je bil vrnil iz ruskega ujetništva, ker je spoznal, da je ruski narod naš sovražnik samo v očeh madžarsko-nemških politikov. Oba sta tajno širila protiavstrijsko propagando zlasti med moštvom 41. pohodnega bataljona, ki bi bil moral v kratkem na bojišče. Govorila sta, da se Slovincem ni treba boriti ramo ob ramo z Nemci za tuje interese, povpraševala sta domače častnike o majski deklaraciji in ko so jima odgovarjali, da se bliža za naš narod odločilen trenutek, sta še bolj agilno nadaljevala svoje delo. Protinemška agitacija je imela velik uspeh posebno med onimi, ki so se bili vrnili iz ruskega ujetništva in med mladimi vojaki. Starejši so bili za nacionalno idejo večinoma nedostopni, ker jim je bilo dolgoletno službovanje vcepilo preveliko pokorščino in strah pred brezobzirno avstrijsko soldatesko. Besede teh dveh hladnokrvnih in narodno mislečih mož, ki sta kmalu zbrala okrog sebe ožji krog svojih prijateljev in tako razširila svojo akcijo, so padle na rodovitna tla. Med moštvom je začelo vreti. Vedno bolj pogosto so se čuli glasovi, da je dovolj prelite krvi za tujo nadvlado, da je treba izgnati tuje z domače zemlje in položiti orožje.

Tak je bil položaj, ko se je približal usodepolni 12. maj 1918. leta. 41. pohodni bataljon je dobil ukaz, da mora oditi drugi dan na tirolsko bojišče. Konec takozvanega »Karlovega tedna« se je praznoval s svečano prireditvijo na strelišču. Proti večeru sem se vračal s tovariši od te slavnosti. Med potjo smo srečavali skupine naših fantov od pohodnega bataljona, ki so bili okrašeni z narodnimi trobojnicami, dasi je bilo to takrat strogo prepovedano. Vriskali so in prepevali narodne pesmi, toda videti je bilo, da se silijo, da jim

petje ne gre od srca in takoj se mi je zazdelo, da se nekaj pripravlja. Okrog 11. ponoči me je nenadoma prebudila žena, češ, da se čujejo zunaj strelji. V začetku sem mislil, da se vrše kje v okolici nočne vaje, toda kmalu sem se prepričal, da temu ni tako. Pri pogledu skozi okno sem opazil, da vlada v mestu izredna razburjenost. Upognjene postave so begale semintja, čuli so se kriki in stoki, strelji pa so padali v vedno večjem številu. Ko sem odprl okno, sem opazil nekega vojaka, ki se je vzpenjal na brzojavni stolp, da prereže brzojavne žice. Jasno je bilo, da se v mestu vrše nenavadni dogodki. Hitro sem se oblekel in hitel na prosto. Zunaj je bila viharna noč. Nemir se je polastil prirode in spečega mesta. Strelji so padali od vseh strani. Napotil sem se v vojašnico, da zvem, kaj pomeni ta nepričakovana nočna borba. Kmalu so mi povedali, da se je uprl 41. pohodni bataljon, ki je bil nastanjen v barakah in vod strojnic, ki je imel svoj sedež v mestu. Ostalo vojaštvo dopolnilnih čet je bilo nevtralnno. Geslo upornikov je bilo: dol z vojno, dovolj je prelivanja krvi za tuje interese, mi smo Slovenci in kdor ne odloži orožje, je proti nam. Ker med uporniki ni bilo neposredne zveze in so se bali, da bi ne nastopile proti njim ostale nevtralne čete, je pohodni bataljon poslal k strojnemu oddelku svoje odposlanca, da bi spoznavno preprečili napad od katerekoli strani. Takoj nato so bile alarmirane vse dopolnilne stotnije, ki so pod poveljstvom nemških in madžarskih častnikov odkorakale iz vojašnice v mesto. Nakana poveljništva je bila očitna. Brata so hoteli poslati proti bratu, da ga z orožjem prisili nositi še nadalje breme robstva. Toda ta načrt se ni posrečil. Dopolnilne stotnije niso hotele streljati in ko so se srečale z uporniki, so odrekle častnikom pokorščino in so se vrnile v vojašnico. V splošni zmešnjavi pa so strojnice začele streljati po pohodnem bataljonu, misleč, da je to četa, ki jih hoče napasti. Na mestu slučajnega spopada je obležalo takoj 17 mrtvih in mnogo ranjenih.

Okrog 2. ponoči sem prišel v vojašnico. Takoj za menoj je prikorakala stotnja upornikov, ki jo je vodil Hafner. Uporniki so zahtevali, naj vsi vojaki in častniki izvzemi slovenski polože orožje. Nemški in madžarski častniki so se nemudoma poskrili in pozneje preoblečeni z majorjem Möbiusom na čelu zbežali v 18 km oddaljen Eppenstein. Uporniki pa so zasedli vojašnico in postavili svojo stražo. Še predno je pobegnil, je poslal major Möbius na postajo St. Georgen svojega zaupnika, ki je brzojavil na Dunaj: Garnizija Judenburg se je uprla, potrebna je nujna pomoč. Pošljite topništvo. Vojaštvo je bilo najbolj sovražno napram majorju Möbiusu in nadporočniku Sevniku, nasprotno pa je bil poveljnik bataljona podpolkovnik Metnitz splošno priljubljen. Civilno prebivalstvo, zlasti delavstvo, je večina simpatiziralo z uporniki, kajti vojne so bili že vsi naveličani. Ob 4. zjutraj se je razburjenost po mestu nekoliko poglobila. Med tem časom so obvestili garnizijo v Neumarktu, kjer se je nahajal 20 lovski bataljon. Takoj je bila poslana stotnja slovenskih lovcev, da zatre upor. Slovenski fantje pa bi se bili pridružili upornikom, da ni preprečil tega drug dogodek, ki je odločil nadaljnji razvoj juden-

burške tragedije. V bližini mesta je nenadoma zapel bojni rog. Prikorakal je madžarski udarni bataljon št. 3 pod poveljstvom stotnika Lukešiča, po narodnosti Slovaka, toda vnetega madžarofila in stotnija gorskih strelcev iz Celovca. To je bil odgovor na brzojavko z Dunaja. Madžarsko in nemško vojaštvo je najprej izoliralo pohodni bataljon, nato je Lukešič zasedel vojašnico in proglašil nad mestom obsedno stanje. Na vse strani so odšle patrole, da polove raztresene upornike, ki so bili žalibog brez pravega vodstva, sicer bi bil upor utegnil roditi za Avstrijo že tedaj dalekosežne posledice. Še istega dne so polovili okrog 800 upornikov. Četovodjo Smuka in še nekaj drugih fantov so dobili Madžari v neki gostilni, kjer so bili po stari navadi židane volje. Zvezali so jih in vlekli po mestu tako, da so bili vsi krvavi in da se je celo nemško prebivalstvo zgražalo nad tem nečloveškim postopanjem. Tudi Možina in Roglja, ki sta bila med kolovodji, so kmalu pripeljali zvezana v vojašnico. Upor, ki je trajal od 11. ponoči v nedeljo do 8. zjutraj v torek, je bil končan in začelo se je drugo dejanje.

V torek, 14. maja zjutraj je prispelo iz Gradca izjemno vojno sodišče. Začela se je stroga preiskava. Med preiskovalnimi sodniki se je posebno odlikoval renegat, ki je mnogo pripomogel, da je sodba bila krvava. Kot kolovodje so bili obtoženi Hafner, Možina, Davtović, Štefanič, Rogelj, Smuk, Kadunc in Fajdiga. (»Slovenski narod«, Ljubljana, 10. maja 1923, leto LVI, št. 107.)

ZADNJI TRENUTKI JUDENBURSKIH ZRTEV. Glavne krivce, ki so bili obtoženi radi upora in protidržavne agitacije med judenburško garnizijo so takoj izolirali in postavili pred preki sod. Za zagovornika je vojaška oblast določila nekega odpadnika, ki bi bil vsaj nekaterim lahko rešil življenje, toda podla duša je v svoji brezmejni pokorščini prodala slovensko kri kakor Juda Krista za trideset srebrnikov. Razprava se je začela v torek 14. maja in je trajala dva dni. Vsi obtoženi, zlasti pa Hafner, ki je bil pri ulični borbi ranjen v glavo in je stal pred sodiščem z obvezano glavo, so se vedli med razpravo tako, kakor se spodobi onim, ki jih preganjajo za pravično in sveto stvar. Priče so govorile večinoma v prilog obtoženih, toda ker je bilo jasno, da bo nemško-madžarska tiranija zahtevala eksemplarične žrtve že za to, da dokaže slovenskemu elementu v državi svojo premoč, je bil izid procesa takorekoč že prejudiciran. V sredo popoldne se je bliskoma razširila po mestu vest, da je vojno sodišče obsidilo Hafnerja, Možina, Davtoviča in Štefaniča na smrt. Kakor težak kamen je legla ta vest na srca vseh, ki so poznali nesrečne žrtve brezobzirnega avstrijskega krvnika kot poštene, značajne in slovenski ideji zveste može. Značilno je tudi dejstvo, da je vladala velika potrnost celo med mestnim prebivalstvom, med katerim so bili slovenski fantje zelo priljubljeni in ki se je dobro zavedalo, da ta pot vodi v propast v prvi vrsti Avstrijo samo.

Naslednjega dne zgodaj zjutraj je odšel pohodni bataljon brez orožja na vežbališče. Kmalu za njim pa je prihitel kurir poveljočega generala s strogim ukazom, da mora bataljon nemudoma

nazaj v garnizijo, kjer bo navzoč pri usmrtitvi štirih upornikov. Ko smo se vrnili v mesto, me je poklical k sebi general, ki je hodil razburjen po sobi sem in tja. Dejal mi je, da mu je znano moje politično naziranje, da mi pa za vselej izbiye iz glave slovanofilske ideje, me hoče poslati v ječo k obsojenim, da se prepričam kakšne posledice rodi nepokorščina in da čujem iz ust teh upornih duhov njihovo oporoko. Odšel sem z vojnim kuratom I. Novakom v ječo. Težka vrata so se zaprla za nama. Zaškrtal je ključ v ključavnici in ostala sva sama z obsojenci. Vojni kurat je pristopil k njim, da jih pripravi za zadnjo pot. Vsi so bili bodri, kadili so in razgovarjali, kakor da bi se ne bilo ničesar zgodilo. Le Davtoviču se je poznalo, da ga je smrtna obsodba strla. Štefanič je v naglici napisal svoji materi pismo, v katerem ji je govoril: Draga mati! Sporočam ti, da sem kot kolovodja upornikov obsojen na smrt. Še nekaj trenutkov in preselim se v večnost. Vem, da te bodo avstrijski biriči preganjali zato, ker si rodila takega sina, toda bodi ponosna, da je ta sin umrl za pošteno slovensko stvar. Če nismo mogli doseči svojega cilja mi, pridejo za nami drugi, ki bodo nadaljevali in dovršili naše delo. Naša kri bo prelita za to, da se bo boljše godilo našim potomcem. Ostali so naju prosili izročiti sorodnikom in znancem pozdrave in sporočiti ženam njihovo zadnjo željo, naj skrbe za svoje otroke in jih odgajajo v narodnem duhu. Možina pa je dejal otožno: Zal mi je, da moram umreti tako mlad in da ne bom doživel našega vstajenja. Med tem pretresujočim prizorom se je približala strašna odločilna ura. Ob eni po polnoč smo začuli težke korake madžarske straže, značilno škrtanje ključavnice in mrtvaški zvon, ki je zapel nekje v bližini svojo srce in dušo rezajočo pesem. Možina se je zganil, pogledal je Davtoviča in pričel ironično: Cuješ? Se nismo mrtvi, pa nam že zvoni. Odprla so se vrata, vstopili so do zob oboroženi Madžari in zvezali nesrečnim narodnim mučenikom roke. Zalosten sprevod je krenil skozi mesto na morišče. Za kazen je vojaško poveljstvo izgnalo iz vojašnice in barak vse, kar je moglo stati na nogah. Stari vojaki, invalidi, bolni, lahko ranjeni, ki še niso bili popolnoma okrevali, vsi so morali spremljati svoje rojake na mrtvaški poti. Na vežbališču za barakami, kjer se je vršila eksekucija, je sprevod obkolil bataljon oboroženih Madžarov. Slovenski častniki so morali stati v neposredni bližini obsojenih. Toda niti bataljon oborožene sile jim ni zadostoval. Tirani so se zbaliz izgredev in zato so postavili v ozadje morišča še eno madžarsko stotnijo v polni bojni opremi, da bi v slučaju najmanjšega nemira brez usmiljenja postrelili vse slovenske fante. Slovensko vojaštvo in civilno prebivalstvo je bilo pri pogledu na ta mučen prizor silno potrto. Nemci in Madžari pa so s satanskim zadoščanjem gledali, kako učinkuje njihova moč.

Prvi je prišel na vrsto Davtovič. Siromak se do zadnjega trenutka ni zavedal in ni hotel verjeti, da bo moral tako mlad v zemljo. Ko je vojaški avditor prečital smrtno obsodbo in sem mu jo ponovil v rodnem jeziku, je zadrhtel, padel pred polkovnika Metnitza na kolena in zaklical: Kaj moram res umreti? Saj nisem nikomur storil krivice! Čemu me ubijate? Metnitzu so se zalesketale

solze v očeh, položil je nesrečniku roko na ramo in spregovoril s tresočim glasom: Vem da si nedolžen, toda kaj morem storiti jaz? Ni v mojih rokah tvoje življenje. Stotnik Lukešič, ki je sicer dobro razumel njegove besede, pa se je zadril nanj, češ kaj ima opraviti s tem človekom, ki je zaslužil smrt. Nato je zapovedal poveljniku eksekutivne čete naj hitro izvrši svojo dolžnost. Obsojeni je pokleknil, približal se mu je Madžar, ki mu je zavezal s črnim robcem oči. S satansko spačenimi obrazi in škodoželjnimi smehljaji so pristopili madžarski krvniki, zarožljali so zatvori, zadoneli strelji in prva žrtev se je zgrudila okrvavljena na zemljo. Kri Davtoviča je obrizgala okrog stoječe Madžare in zapustila rdeče madeže na belih rokavicah stotnika Lukešiča, kakor da je hotela žrtev pritisniti sama krvniku sramoten pečat. Možina se je pri tem prizoru ironično smehljajal. Ko je krvnik poklical drugo žrtev, Štefaniča, je presekal grobno tišino možat klic »tukaj«. Poveljujoči častnik je zakričal nanj, češ naj odgovarja »hier«. Zopet rožljanje zaporov, zopet salva in drugi mučenik se je zgrudil na tla. Hafner tudi pri tem pogledu ni izgubil svoje neverjetne hladnokrvnosti. S prezirrom je vrgel proč dokajeno svaljčico in se obrnil k svojemu prijatelju, češ, da bi rad pred smrtjo še kadil. Vojni kurat mu je ponudil smotko. Tretji je bil ustreljen Možina. Ko je avditor zaklical njegovo ime, je vrgel na tla dokajeno smotko, prestopil čez obe žrtvi in dejal: ni treba čitati smrtnih obsodb tukaj, brez nje vem, kaj me čaka, bog daj, da bi moja kri rodila stoteren sad. Zadnji je prišel na vrsto Hafner. Ko so mu hoteli zavezati oči, je to uslugo hvaležno odklonil, obrnil se je tja, kjer so stali slovenski vojaki in zaklical: z bogom, fantje! S silo so mu krvniki zavezali oči. Toda obsojeni je z energično kretnjo snel robec, segel Metnitzu, meni in kuratu v roke in dejal, da umira, toda v popolni zavesti, da bo njegova kri tekla za pravično stvar. Nato se je obrnil k Madžarom in zaklical: dobro streljajte! Ko se je zgrudila četrta žrtev, je navzoči zdravnik konstatiral, da še ni mrtva. Stotnik Lukešič je zapovedal naj mu pomagajo na oni svet z »milostnim strelom«. Zadonela sta še dva strela, toda zaman. Madžari so bili vsi prepadeni, roke so se jim tresle in niso hoteli več streljati. Mučen prizor je končal nek madžarski častnik.

Po eksekuciji so ostala trupla žrtev pod strogo stražo na morišču. Poveljstvo je ukazalo, da morajo stotnije nazaj grede prepevati, toda nihče se temu ukazu ni pokoril in čule so se le pritajene psovke. Stotnik Lukešič je sporočil po končani eksekuciji generalu, ki je brzojavil na Dunaj. Pravkar izvršena smrtna obsodba. Korporal Hafner je kot junak v življenju tudi junaško umrl. Ponoči so na tihem skopali skupno grobnico, kamor so med gromom in nevihto položili neustrašene narodne mučenike. Grob so morali popolnoma zravnati z zemljo, da bi nihče ne vedel, kje počivajo trupla ustreljenih upornikov. Toda že drugi dan je bil na svežem grobu lep venec in mnogo cvetja. Vojno sodišče je nadaljevalo svoje delo. Srečen slučaj je nanesel, da je pri sledeči razpravi zagovarjal obtožene dr. Ivanetič, ki je z vso vnemo branil nesrečne slovenske fante. Res se mu je posrečilo rešiti nekaterim življenje. Na smrt sta bila obsojena še Rogelj in

Grahovina, ostalim pa je sodišče prisodilo več letno težko ječo. Zadnji dve žrtvi so ustrelili na binško soboto 18. maja. Tudi ta dva sta se vedla ves čas hladnokrvno. Komaj je bil končan proces, je prišla iz kabinetne pisarne brzovavka, da se ne sme nikogar več ustreliti. Očividno je avstrijska vlada že tedaj čutila, da se bliža njen konec. Nekateri domnevajo, da je bila ta brzovavka sprejeta že tekom procesa, da pa jo je general utajil in tako sam zakrivil prelivanje slovenske krvi. Kmalu po tem so se uprli slovenski fantje 7. lovskega bataljona v Muravi, kjer je padel kot žrtev Boštjan Ulip, čigar truplo že počiva v domači zemlji. Za njimi se je uprl 97. pešpolk v Radgoni, kjer je izgubilo življenje devet slovenskih fantov. Ti upori so bili od judenburških dogodkov in žrtve, ki jih te dni prepeljemo k večnemu počitku v domačo zemljo, so nekaj obmejnih kamen med našim robstvom in svobodo. Šest mladih fantov je z življenjem pripomoglo svojemu narodu, da je zlomil sužnje okove. Ni jim bilo sojeno zreti vzhajajočega sonca svobode, ker so morali za svojo zvestobo narodu in domovini prezgodaj v zemljo. Naj jim bo ohranjen med nami večni spomin! (»Slovenski narod«, dne 13. maja 1923, leto LVI.)

Ob ponatisnjenih člankih iz »Slovenskega naroda« (1923), ki navajata oba s svojo vsebino k misli, da sta služila Prežihu za osnovo, je treba upoštevati še naslednje gradivo: J. G., »Upor bivšega nadomestnega bataljona 17. pp. v Judenburgu« (Spomini na judenburške dogodke v l. 1918, »Slovenec«, 31. maja 1923). Prežih je članek vsekakor bral že v času, ko je izšel, ker nimamo podatkov, da bi ga kasneje dobil v roke. Prej bi predvidevali, da je poznal intervju Davorina Ravljena z Edom Delakom, ki ga je z naslovom »Upor v Judenburgu 1918« objavila leta 1935 »Kronika slovenskih mest« (št. 4, str. 65—79). Ta zapis po pogovoru z Edom Delakom, eno glavnih prič judenburškega upora, je v veliki meri identičen s sedemnajstim poglavjem v Ravljenovi »Črni vojni« (založba »Cesta«, Ljubljana 1938, str. 88—105). Tudi roman Boda Kaltenböcka »Armee im Schatten« (1932; izdaja 1942, str. 278—286, v poglavjih »Bolschewiki gor« in »Die Schranken öffnet sich«) navajamo z gotovostjo med vire četrtega dela našega romana. V letu 1938 naštejmo zatem še članek Vlada Vodopivca »Slovenski uporniki« v »Sodobnosti« št. 7/8, dalje prepis pisma bivšega vojaka 17. pešpolka Ivana Kavčiča dr. Jamarju in prepis članka »Judenburg« v »Avtonomistu« (9. junija 1923, str. 1—2); oba prepisa hranijo skupaj prav tako s prepisanim člankom »Zadnji trenutki judenburških žrtev« (»Slovenski narod«, 1923) med zapuščino na Prežihovem vrhu. V ta seznam sodi naposled še »Spomin na junaka Antona Hafnerja« Jerneja Jančarja (»Jutro«, 25. maja 1938). Ob virih za vojni roman moramo predvideti tudi še pisateljeve pogovore z bivšimi vojaki avstro-ogrske armade. Od dveh, od Alberta Puncerja in Jake Križaja, se nam je posrečilo dobiti izjavi; oba sta doma v Slovenj Gradcu in drugi je bil v času upora v Judenburgu, vendar ne med aktivnimi uporniki (glej str. 247).

Po vrstnem redu navajanega gradiva smo opravili tudi primerjavo med besedilom *Judenburga* in omenjenimi članki ter primerjali tudi poglavji obeh romanov, avstrijskega in slovenskega. Primerjava dovoljuje nekaj domnev. Sproti navajamo članek, poglavje, podatke in Prežihovo uporabo v romanu; le-to navezujemo na strani v ZD V, navedene v oklepajih. Sestavine, ki dopuščajo naše domneve, si sledijo:

1. V uvodniku »Judenburške žrtve« (1923): Konec takozvanega »Karlovega tedna« — Karlov teden se je bližal svojemu koncu (123); Zunaj je bila viharna noč. — Nekje daleč je že grmel in vsak čas je bilo pričakovati, da se bo močno neurje razbesnelo... (139); Upognjene postave so begale semintja — skozi temo so begale še temnejše postave (155); sem opazil nekega vojaka, ki se je spenjal na brzovavni stolp, da prereže brzovavne žice — Infanterist Ivad je brez povelja splezal na telefonski drog in začel razbijati po žici (155); strelji so padali od vseh strani — strelji, ki so začeli pokati od vseh strani (155); da se je uprl... in vod strojnic — da so oddelki strojnih pušk na strani upornikov (175); Dopolnilne stotnije niso hotele streljati — in brez komande so se obrnili težki koraki proti vojašnicam (174); je obležalo 17 mrtvih — In ta je menda sedemnajsti (181); in pozneje preoblečeni na čelu z majorjem Möbiusom zbežali — je major že oblekel plašč ter nataknil damski klobuk... potem je zginil v temno noč (163); so obvestili garnizijo v Neumarktu, kjer se je nahajal 20. lovskega bataljona — zaustavila ga je bajte stotnja 20. lovskega bataljona blizu Neumarkta (185); Madžarski udarni bataljon št. 3 — madžarski bataljon št. 3 (194); da polove raztresene upornike — so bili polovljeni vsi, ki so se potikali po mestu (194); četovodjo Smuka in še nekaj drugih fantov so dobili Madžari v neki gostilni — da tudi četovodja Smuk pije še z nekaterimi voditelji pri Pirkšmidu (184); Tudi Možina in Roglja... so kmalu pripeljali — Prijeli so skoraj vse... Možina, Roglja (195). Med voditelji našteva članek imena: Hafner, Možina, Davtovič, Štefanič, Rogelj, Smuk, Kadunc, Fajdiga. Vsa ta imena najdemo pri Prežihu prav tako na vodilnih mestih.

2. V članku »Zadnji trenutki judenburških žrtev« (SN 1923) je pisatelj dobil pojasnilo iz opisa obiska obsojencev pred usmrčitvijo; te nianse se vrstijo takole: odšel sem z vojnim kuratom I. Novakom v ječo — bila sta kurat Novak in oficirski namestnik Delak (208); Le Davtoviču se je poznalo, da ga je smrtna obsodba strla — Obsodbo so razen Davtoviča vsi hladnokrvno sprejeli (203); vojni kurat je pristopil k njim, da jih pripravi na zadnjo pot — Potem je kurat pretrgal mučni molk (208). Štefaničevo pismo (glej str. 274) v članku se razlikuje toliko, da je Prežih izpustil označitev biričev: »avstrijski«, zatem pa v članku ni zadnjega stavka, namenjenega samo materi, in sinovega podpisa. Ta stavek se vsebinsko ujema z Ravljenovim zapisom pogovora z Delakom, objavljenim v »Kroniki« (1935, str. 73) in v »Črni vojni« (1938, str. 95—96).

V teh dveh verzijah za sklepom pisma: »da se bo boljše godilo našim potomcem« sledijo še Štefaničevi stavki kot odgovor Delaku:

»Samo še podpišem... To, prosim, za mojo mater! Samo za njo mi je hudo, ko je na starost tako potrebna moje pomoči...« O tem pismu domneva Vlado Vodopivec (piscu opombe 2. oktobra 1967), da bi ga mogel dobiti Prežih, čeprav Kozak imena ni povedal, med prepisi gradiva dr. Jamarja; oskrbel jih je urednik »Sodobnosti«. Vendar med Prežihovo zapuščino prepisa ni. Nekaj stavkov iz pisma navaja tudi Vodopivec v članku »Slovenski uporniki« (»Sodobnost«, 1958, str. 291). Prav tako je Voranc prestiliziral izjavo Možine: žal mi je, da moram umreti tako mlad in da ne bom doživel našega vstajenja — In meni je žal, da moram tako mlad umreti... Tako mlad umreti in ne dočakati tega, za kar smo se borili in za kar homo storili smrt (210); Možina se je zganil, pogledal je Davtoviča in pričel ironično. Čuješ? Se nismo mrtvi, pa nam že zvoni — »Čuješ, Davtovič?« se je zganil Možina in pogledal svojega sklonjenega žalostnega sosedu. »Se nismo mrtvi, pa nam že zvone.« (215); je vojaško poveljstvo izgnalo iz vojašnice in barak vse, kar je moglo stati na nogah — kar je v garniziji nosilo vojaško uniformo (215); civilno prebivalstvo je bilo pri pogledu na ta mučen prizor silno potrto — so se obsojencem pridružili prvi civilisti... (216). Tudi opis izjav pred ustrelitvijo in njihovega obnašanja se razlikuje samo v neznatni prestilizaciji. Davtovič: Kaj moram res umreti? Saj nisem nikomur storil krivice! Čemu me ubijate? — Ali moram res tako mlad umreti? Zakaj me ubijate? Metnitz: Vem da si nedolžen, toda kaj morem storiti jaz? Ni v mojih rokah tvoje življenje — Jaz ne morem nič storiti. Tvoje življenje ni v mojih rokah... (219). Možina: ni treba čitati smrtne obsodbe tukaj, brez nje vem, kaj me čaka, bog daj, da bi moja rodila stoteren sad — ni treba čitati smrtne obsodbe! — Saj vem, da me čaka. Moja kri bo rodila stoteren sad (220). Hafner: vrgel je na tla dokajeno smotko... z bogom, fantje... in dejal, da umira, toda v zavesti, da bo njegova kri tekla za pravično stvar... dobro streljajte — je vrgel cigaro na tla... Rad umrem, ker vem, da bo moja kri tekla za pravično stvar... Srečno, fantje, dobro se držite! Vi pa dobro streljajte (220—221). Štefanič: je presekal grobno tišino možat klic: »Tukaj«. Poveljujoči častnik je zakričal nanj, češ naj odgovarja »hier« — »Tukaj!« — je odgovoril z jasnim in močnim glasom... »Odgovorite hier!« se je zadržal avditor (219). Stotnik Lukešič je zapovedal naj mu pomagajo na oni svet z »milostnim strelom« — »Milostni strel!« je zavpil Lukesich s prestrašenim glasom (221); Madžari so bili vsi prepadeni — je zagledal šest prepadenih obrazov (221); Na smrt sta bila obsojena še Rogelj in Grahovina — Pozdravite nam Roglja in vse tovariše (210). Pri primerjavi z Ravljenovim člankom »Upor v Judenburgu« (»Kronika«, 1955) in že navedenim poglavjem v romanu istega avtorja je opaziti nekaj manjših razlik. Te nadrobnosti nas navedejo k misli, da je Prežih proučil oboje. Iz teh dveh virov si pojasnjemo npr. še Hafnerjev stavek: Ženi naročite, naj skrbi za otroka. To je moja zadnja želja — Ženi naročite, naj skrbi za otroka. To je moja zadnja želja (210). Ne glede na manjše razlike v formulaciji: z bogom, fantje (SN 1923) — zdravo, fantje! Zbogom! (V »Kroniki«

in »Črni vojni«) — Srečno, fantje (221), kakor se glasi Hafnerjev pozdrav, je predvsem pomembnejša Prežihova izpeljava naslednje, Možinove izjave: »Žal mi je, da ne doživim Jugoslavije.« Tako je formulirana šele v »Kroniki« in v Ravljenovem romanu. Prežih jo takole preoblikuje: »Če bo iz tega prišla Jugoslavija, povejte vsem našo željo, naj bo to naša, svobodna in pravična Jugoslavija...« (210). Pri imenih temelji Prežih na članku iz leta 1923, saj piše Grahovina, Ulip (149), ne Olip in Grahovina po obeh kasnejših citiranih Ravljenovih besedilih, in se tudi ne zgleduje po Vodopivcu v »Sodobnosti«: Olip, Hrachovina (291—292).

Med prepisanimi članki, ki jih je oskrbel Ferdo Kozak, smo omenili tudi članek »Judenburg« iz »Autonomista«, ki ga je pisatelj prav tako upošteval, kakor presojava iz naslednjih dveh nadrobnosti: da je lepega dne odnevalo vojaško taborišče v Judenburgu silnih klicev: Domov! — Kakor v Rusiji. — »Vsi domov — kakor v Rusiji...!« je vzkliknil Štefanič (112); O Jugoslaviji in jugoslovanstvu niso mnogo govorili — O Jugoslaviji se je v judenburških kasarnah in barakah bolj malo govorilo (112).

Ne glede na možnosti datiranja, ki smo jih sproti nekajkrat že obravnavali, in na druge okoliščine, ki govore, da bi mogel Kaltenböckov roman pomeniti Prežihu spodbudo z negativne strani — nas v tej podmeni utrjuje še primerjava in najdene zveze med tekstoma. Skoraj kakor da odgovarja na vprašanje: »Man steht vor einem Rätsel. Die slowenische Mannschaft, tapfer und zuverlässig — wie war es möglich?« — se glasi Prežihov odgovor: »So vsaj pokazali, česa je zmožen pokorni Janez; pokazali so, da ni taka ovca, kakor ga slikajo [podčrtal pisec opombe], in da ima trdo pest, kadar mu je trpljenja do grla.« (B. K., »Armee im Schatten«, 279—280; ZD V, 191.) K temu moramo dodati tudi še Hafnerjevo pojasnjevanje o vlogi osrednjega slovenskega regimenta (119). Vsekakor je Prežiha navedla tudi še lažna Kaltenböckova predstavitev »boljševikov« in vrsta drugih nenatančnosti. V opozorilo mu je bilo podarjanje o rabi slovenščine pri oficirjih, saj odgovarja nemško-avstrijskemu pisatelju posredno z označitvijo Seunigovega renegatstva: se je posluževal jezika svojega moštva in obenem jezika prednikov zelo redko in le takrat, kadar je bilo treba ozmerjati koga, ki ni razumel besedice službenega jezika (126—127). Prežiha je naposled lahko vznemirila, razburila tako idejna usmerjenost kakor tudi že žaljiva upodobitev upornikov in uporništvu, npr.: »Der Delinquent ist tot.« Izjemoma posveča Kaltenböck nekaj več opisa Hafnerju in navaja zadnji pozdrav »Zdravo, fantje!« — »Auf eure Gesundheit, Kinder!« (Op. cit., 285.) Samo mimogrede naj omenimo motiv s Seunigovo psico Noro, motiv, ki ga srečamo v Ravljenovi »Črni vojni« (105) in tudi v dopolnilnem tretjem poglavju *Judenburga* (141). Med pomembnejšimi doslej znanimi viri je tudi Jerneja Jančarja »Spomin na junaka Antona Hafnerja« (op. cit.). Članek ponatiskujemo, ker se je Prežih nanj, vsaj po naši domnevi, v glavnem opiral pri opisovanju dogajanja v izolirnici (prim. s poglavjem, str. 192—201), in se glasi:

SPOMIN NA JUNAKA ANTONA HAFNERJA. Zadnji čas smo se v »Jutru« nekajkrat spominjali usodnih dni v maju leta 1918., ko so se izmučeni, od vojne in stradeža in zrevoltirani od terorja avstrijske soldateske v Judenburgu uprli kranjski Janezi in s tem dali signal slovanskim narodom v monarhiji, da se bliža ura svobode. V uporu 12. maja je bil glavni vodja korporal Hafner Anton, ujet, obsojen na smrt 16. maja ustreljen. O poslednjem srečanju s Hafnerjem nam je posestnik Jernej Jančar z Javora pri Ljubljani, ki je prav tako služil pri 17. regimentu v Judenburgu, izpovedal nekaj zanimivih pretresljivih spominov:

Nekaj pred izbruhom upora sem bil dodeljen izolirni baraki v taborišču. Bolehen sem bil, pa so mi naklonili »sinekuro« strežnika v izolirnici. Komandant barake je bil Jože Kozar — ne morem se natančno domisliti ali je bil korporal ali četovodja — doma pa je bil od Velikih Lašč, kjer ima še zdaj gostilno, po domače pri Pir-pajerju. Naše barake direktne priprave na upor niso dosegle, zakaj za ranjenci in maroderji bi si uporniki kaj malo pomagali, vendar smo ves popoldan čutili, da se nekaj pripravlja.

Ko se je zvečer pričelo, se je ena izmed odločilnih bitk odigrala prav na križišču poti, ki je vezalo naše barake s cesto, in ceste proti mestu, v neposredni bližini izolirnice. Dobro se še spominjam, kako je eden od prvih strelav priletel skozi okno naravnost v električno svetilko pod stropom naše spalnice in jo razbil, da smo ostali v temi. Preplašeni smo se stisnili med seboj in čakali, kaj bo. Ko se je vrvež na križišču polegel in so se čuli samo še strelji iz daljave, nas je Kozar pozval, naj gremo pogledat. Na bojišču so obležali trije ali štirje ranjenci, ki smo jih nato prenesli v barako in položili na postelje. Eden izmed njih je bil korporal Hafner, ki je dobil strel v glavo.

Hafnerja poprej nikoli nisem srečal in ga nisem poznal, a iz vsega zadržanja, ki so ga kazali zdravniki in oficirji nasproti njemu, sem kmalu razbral, kolikšno vlogo je igral v organizaciji upora in kakšna kazen ga čaka. Ko je prišel Oberstabsarzt, neki češki Nemeec, pogledat ranjence, se je pri vsakem pozanimal za poškodbe, samo mimo Hafnerjeve postelje je šel, ne da bi se bil ozrl nanj. Ko ga je Hafner poklical, mu je samo odmahnil z roko in zamrmral nekaj takega kakor: 'Ti boš tako kmalu dober. Samo slovenski zdravnik dr. Ambrožič, ki je takrat služil pri nas, se je z vso skrbnostjo zanimal za ranjence brez izjeme in je meni še posebej naročal, naj pazim nanje in jim strežem.

Lahko vam rečem, da je bila to ena najbolj strašnih noči, kar sem jih preživel v vojni, čeprav sem tudi fronto dodobra preizkusil. Razen Hafnerja je bil med ranjenci, ki smo jih prenesli v izolirnico, tudi neki Ljubljčan, za Gruma se je pisal, njegova mati je stanovala nad sedanjo kavarno Stritar na sv. Petra cesti. Dobil je strel v trebuh in je umrl še isti dan, a poprej me je še naprosil, naj obiščem mater, ko pridem v Ljubljano, in ji vse razložim kako je bilo. Tretji je bil neki Učakar, glavo je imel odprto, da so mu možgani vreli na dan. Človek ni zmozel pogleda nanj, a Učakar je

neprestano kričal, da je rezalo dušo, in si z rokami grabil v možgane od bolečin. Dr. Ambrožič mi je naročil, naj ga držim za roke, a hotel se mi je s silo iztrgati. Šele okrog 11. ure naslednji večer ga je smrt rešila muk.

A nič manj živ in nič manj težak spomin mi je ostal na korporala Hafnerja. Na skrivaj me je poklical k svoji postelji in se mi zaupal. Vem, je rekel, da ne bom dobil ničesar drugega kakor kroglo, če tu obležim. Pomagaj mi do obleke, da pobegnem. V izolirnici smo zmerom imeli celo majhno skladišče mundur, bilo je zmerom na kupe hlač in bluz, samo da je bilo po navadi vse okrvavljeno in razcapano. Nekajkrat sem stopil tja in malo pobrskal, ali bi se našlo kaj pripravnega, in sem za silo v resnici nekaj pripravil. Na moje početje pa je postal pozoren neki kočevski Nemeec, ki je ležal poleg Hafnerjeve postelje in je bil ujel nekaj besed iz najinega pomenka. Takoj me je ovadil komandantu barake. Jože Kozar me je trdo prijel in me posvaril. Opozoril me je, da mene prav tako čaka salva kakor Hafnerja, a v resnici ni ničesar ukrenil proti meni, kar bi bil po avstrijskih vojaških predpisih moral. Samo njegovi človeški plemenitosti in tovarištvu, ki je vezalo slovenske vojake v tuji armadi, gre zasluga, da nisem štiri dni pozneje s Hafnerjem in njegovimi tovariši tudi jaz stopil pred puške.

Dan po uporu je prišel v našo izolirnico neki general, pristopil k Hafnerjevi postelji in ga skušal z vso strogostjo pripraviti do tega, da bi izpovedal, kako je do upora prišlo in kdo je pri organizaciji še sodeloval, češ da mu bo zato odmerjena milejša kazen. A Hafner ni ničesar priznal in nikogar izdal. Cetrt ure pozneje je prišla v barako madžarska straža. En vojak je z nasajenim bajonetom sedel tik Hafnerjeve postelje, ostala patrolja pa se je razposedela okrog velikega stebra sredi izolirnice. Tako je bilo do naslednjega dne, potem pa so korporala Antona Hafnerja dvignili in odvedli pred vojaško sodišče — v smrt. (»Jutro«, št. 120, z dne 25. maja 1938.)

Omenili smo že, da je v zadnji rokopisni plasti vojak Grum s spremembami pridobil pomembnejše mesto med judenburškimi junaki. Pripoved vojaka Jančarja nam te spremembe pojasnjuje, vse to velja tudi za druge nadrobnosti, za opis umiranja vojaka Učakarja, ravnanje četovodje Kozarja, izdaje kočevskega Nemca itn. Vodopivčev uvodnik v »Sodobnosti« 1938 je vsekakor utrdil pri pisatelju prepričanje o upravičenosti širše zasnove s primerjavo uporov v Judenburgu, Murau in Radgoni. Uvodni stavek: »Uprli smo se, ker smo bili lačni, ker so delali z nami kot s psi, ker smo hoteli domov, v svobodo,« avtoriziran kot povzetek »iz razgovora z vojakom bivšega 17. pešpolka«, je skladen v celoti s Prežihovim pogledom na vsebino upora (op. cit., 289).

Ob naših primerjavah je ostala vrsta vprašanj brez odgovora, vprašanj, od kod je Prežih še izbiral podatke, bodisi takšne, kot je ime generala Voture, ki je zasliševal Hafnerja v izolirnici (199), bodisi še tehtnejše dokumentacije, npr. o vsebini obtožnice (glej str. 203). Z naštevanjem obilice gradiva nikakor ne želimo razvrednotiti pisa-

teljeve ustvarjalnosti in kljub njegovi zavestni težnji, da bi bil zgodovinsko resničen, pri Prežihu vendarle prevlada in je očitna predvsem pisateljska izpovednost. Pisateljeva izpovednost je tudi v tem primeru močnejša, in to ne glede na časnikarske in druge vire, ne glede na njegovo obtoževanje slovenskega znanstveno raziskovalnega primanjkljaja ali celo ob možnosti, da mu je npr. prišlo v roke že zdavnaj, še v njegovih dunajskih letih, morebiti pa tudi kasneje, delo Otta Bauerja »Die Österreichische Revolution« in se je zaustavil ob naslednji presoji avstrijskega marksističnega teoretika: »Der Kampf der Arbeiterschaft um den Frieden fand unter den kriegsmüden hungernden Soldaten lautes Echo. Die Gärung in den Truppen äusserte sich in einer Kette von Meutereien, die dem Jännerstreik folgten. In Judenburg meuterten slowenische [podčrtal pisec opombe], in Fünfkirchen serbische, in Rumburg tschechische, in Budapest magyarische Truppen.« (O. Bauer, Die Österreichische Revolution, Wien 1923, Wiener Volksbuchhandlung, str. 66.) Naposled moramo ob tem pregledu omeniti še Brnčičevo kritiko o *Požganci* (LZ 1939), ki jo je Prežih vsekakor prebral. Kritikovo mnenje — da je pri *Požganci* »v kompoziciji zavrgel ugodnosti tradicionalne metode, ki ob glavnem junaku lagodno razpreda dogajanje«, a ohranil notranjo povezanost — je utegnilo vplivati pri obdelavi *Doberdoba* (glej ZD VI, 466; še ponatis v I. Brnčič, Generacija pred zaprtimi vrati, Ljubljana, CZ 1954, str. 345).

S tem ko se je Prežih udeležil prve svetovne vojne, se je sam neposredno seznanil s snovjo. Pisatelj je življenjepis v obdobju 1914 do 1916 in podoživljanje dogajanja ob vojni in slovenske usode je tako postalo temeljni vir njegove kasnejše stvaritve. Grozljivost vojne je na samem začetku ustvarjalca v veliki meri omrtvičila — toliko, da je kljub novim doživetjem in spoznanjem vojno snov uporabil samo v peščici krajših spisov in se je šele proti tridesetim letom lotil širše zasnovane pripovedi — romana. Njegove življenjske okoliščine so podaljšale pisanje te prve variante v leto 1932 — v čas, ko so evropski pisatelji že napisali kopico bilančnih stvaritev o prvi svetovni vojni in je bilo v ozračju mogoče zaznavati priprave za nov vojni spopad. Ker se je prvo besedilo romana zgubilo in tudi vse drugo v pisateljevem življenju ni bilo naklonjeno pisanju, se pisatelj najmanj tri leta ni lotil ponovnega pisanja vojnega teksta. V tem času je obilica posrednih in neposrednih dejavnikov oblikovala in izobrazila ustvarjalca, da je za ponovno pisanje razširil prvotno zasnovo. Obletniško leto 1938 mu je posredovalo nekaj novih pobud, posebej še zato, ker je bilo vse bolj čutiti v zraku smodnik. Na pragu druge svetovne vojne se je šele Prežihu posrečilo dokončati slovenski vojni bilančni roman, ki je bil hkrati dopolnjen z revolucijsko tematiko. Ob prvi izdaji je doseglo delo le nekaj odmevov v slovenski knjižni kritiki.

*

Kakor ob svojih drugih delih, je Prežih želel tudi ob *Doberdobo* zvedeti, kaj mislijo drugi o njegovem delu. Že ko je poslal F. Kozaku peto poglavje za natis v »Sodobnosti«, mu je pisal: »Prosim pišite

mi mnenje o tem poglavju...« (PrZ, 51.) Ko je oddal še tri dele, ga je zanimalo, kaj meni urednik o drugem in tretjem delu. Sam ni bil zadovoljen »z nobenim delom«, medtem ko mu je založnik sporočil, da »stvar ni slaba« (PrZ, 52). Po oddaji vsega besedila si želi Kozakovo »celotno mnenje« (PrZ, 54), predvsem bi rad bral »končno sodbo« (PrZ, 59). Ker niso znana urednikova pisma, ne vemo, ali je urednik ustregel Prežihovi želji. Kakor pa moremo presojati, Prežih ni bral niti kritike v »Jutru«, ker je potožil Kozaku (31. marca 1941): »Le kakšne poštene kritike, resnične kritike še nisem bral. Kdaj jo boste prinesli Vi in Zvon?« (PrZ, 61.) Vendar v obeh vodilnih slovenskih revijah ni nobenih poročil o romanu. V letu izida je med obvestili »Kaj pripravljajo naše založbe« izšlo v »Jutru« (17. januarja 1940, str. 4) sporočilo po naznanilu Naše založbe, da bo le-ta v juniju izdala vojni roman Prežihovega Voranca *Doberdob*, ki bo razdeljen na tri dele: *Doberdob*, *Lebring* in *Judenburg*. V istem časniku je Božidar Borko (podpisan —o) objavil prvo in hkrati edino bolj natančno, čeprav strnjeno kritično sporočilo o romanu. Zaradi tega to recenzijo ponatiskujemo v celoti. Glasi se:

»Roman ‚Doberdob‘. V kopici novih slovenskih knjig, ki smo jih dobili ob koncu leta, bo marsikateri čitatelj najprej izbral ‚vojni roman slovenskega naroda‘ Prežihovega Voranca knjigo ‚DOBERDOB‘ (Naša založba v Ljubljani, 1940, 408 str., oprema arh. Bojana Stupice). V sedanjih dneh je le malo ljudi, ki jih ne bi zanimala vojna kot pojav elementarne in usodne važnosti, kot ogromen vrtnec narodnih, socialnih in osebnih usod. Svetovna vojna 1914 do 1918 je nagrmadila v vseh evropskih slovstvih mnogo vojnih romanov in novel, katerih največji del ima že sedaj samo še dokumentarno veljavo; le malo teh stvaritev bo tudi v bodočnosti opravičevalo prvotni sloves. Sedaj, ko se razvija pred nami drugo dejanje iste žaloigre človeštva, se zdi, da bodo pravi vojni romani dobe, ki se je začela l. 1914., spisani šele v neznani bodočnosti, ko bo končan daljnosežni proces, čigar vulkansko delovanje čutimo v prejšnji in sedanji vojni, v ruski in španski revoluciji, prav tako kakor v velikih gospodarskih in političnih krizah več kakor dvajsetletne pavze med dvema imperialističnima vojnama.

Dotlej ostanejo vsi vojni romani samo pričevanja o določeni razvojni fazi istega zgodovinskega procesa. Roman Prežihovega Voranca je v tem pogledu posebno značilen časovni dokument. Spodnji naslov: ‚Vojni roman slovenskega naroda‘ je malce preohlapen in več obeta, kakor pa daje. Roman s tako širokim programom bi moral zajeti tudi življenje našega ljudstva v zaledju, obdelati z epičnimi sredstvi vso narodno in socialno problematiko Slovencev v tem času, ustvariti z nekega nadčasovnega kar moči objektivnega vidika sintezo vsega, kar je v prelomnem razdobju vojnih let naš narod gibal in vznemirjalo. Ne samo socialni prostor, tudi idejni vidik Prežihovega Voranca je za tako sintezo preozek in preočitno enostranski. Za roman te vrste ostaja Tolstojeva epopeja ‚Vojna in mir‘ še vedno veliki vzor.